

دانشگاه شاهرود
پیام نور

حقوق محیط زیست

(رشته حقوق)

دکتر مجتبی انصاریان

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
نه	پیشگفتار.....
یازده	مقدمه.....
۱	فصل اول.....
۱	۱-۱ مبانی، تاریخچه، تعاریف و منابع حقوق محیط‌زیست.....
۱	هدف کلی.....
۱	هدف‌های یادگیری.....
۱	۱-۱-۱ مبانی نظری حقوق محیط‌زیست.....
۲	۱-۱-۱-۱ حقوق بشر.....
۶	۲-۱ تاریخچه حقوق محیط‌زیست.....
۶	۱-۲-۱ تاریخچه حقوق محیط‌زیست در جهان.....
۱۰	۲-۲-۱ تاریخچه حقوق محیط‌زیست در ایران.....
۱۳	۳-۱ تعاریف حقوق محیط‌زیست.....
۱۳	۱-۳-۱ محیط‌زیست.....
۱۵	۲-۳-۱ زیست‌بوم (اکوسیستم).....
۱۶	۳-۳-۱ بوم‌شناسی (اکولوژی).....
۱۷	۴-۳-۱ علم محیط‌زیست.....
۱۷	۵-۳-۱ زیست‌کره (بیوسفرا).....
۱۸	۶-۳-۱ حقوق محیط‌زیست.....
۱۹	۷-۳-۱ حقوق بین‌الملل محیط‌زیست.....
۱۹	۴-۱ منابع حقوق محیط‌زیست.....

۱۹	۱-۴-۱ منابع ملی
۲۱	۲-۴-۱ منابع بین‌المللی
۲۳	خلاصه فصل اول
۲۳	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول
۲۵	فصل دوم
۲۵	اصول و مفاهیم حقوق محیط‌زیست
۲۵	هدف کلی
۲۵	هدف‌های یادگیری
۲۵	۱-۲ اصول حقوق محیط‌زیست
۲۶	۱-۱-۲ اصل حاکمیت
۲۸	۲-۱-۲ اصل همکاری
۲۹	۳-۱-۲ اصل حفاظت از محیط‌زیست
۳۰	۴-۱-۲ اصل اطلاع‌رسانی
۳۲	۵-۱-۲ اصل جلوگیری (پیشگیری)
۳۴	۶-۱-۲ اصل پرداخت توسط آلوده‌ساز
۳۶	۷-۱-۲ اصل مسئولیت مشترک اما متفاوت
۳۷	۲-۲ مفاهیم
۳۷	۱-۲-۲ میراث مشترک بشریت
۳۹	۲-۲-۲ حقوق نسل‌های آینده
۴۰	۳-۲-۲ توسعه پایدار
۴۲	خلاصه فصل دوم
۴۳	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۴۵	فصل سوم
۴۵	عوامل و نتایج تخریب محیط‌زیست
۴۵	هدف کلی
۴۵	هدف‌های یادگیری
۴۶	۱-۳ عوامل تخریب محیط‌زیست
۴۷	۱-۱-۳ آلودگی‌ها
۵۶	۲-۱-۳ ریزگردها
۵۷	۲-۳ نتایج تخریب محیط‌زیست
۵۸	۱-۲-۳ تغییرات آب‌وهوایی (اقلیمی)
۶۰	۲-۲-۳ زمینه‌ها و آثار تغییرات آب‌وهوایی
۶۲	۳-۲-۳ گرم شدن کره زمین
۶۶	خلاصه فصل سوم
۶۶	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم

فصل چهارم.....	۶۹
محیط‌زیست و مسئولیت نسبت به حفاظت آن.....	۶۹
هدف کلی.....	۶۹
هدف‌های یادگیری.....	۶۹
۱-۴ مسئولیت عام نسبت به حفاظت از محیط‌زیست.....	۶۹
۲-۴ مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها نسبت به حفاظت از محیط‌زیست.....	۷۰
۳-۴ عناصر تشکیل‌دهنده مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها.....	۷۲
۴-۴ مسئولیت ناشی از اعمال منع‌نشده در محیط‌زیست.....	۷۴
۵-۴ مسئولیت ناشی از خسارت‌های وارده از سوی اشخاص خصوصی.....	۷۵
۶-۴ لزوم جبران کامل خسارت به محیط‌زیست.....	۷۶
خلاصه فصل چهارم.....	۸۰
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم.....	۸۰
فصل پنجم.....	۸۳
مراجع قانونی حقوق محیط‌زیست.....	۸۳
هدف کلی.....	۸۳
هدف‌های یادگیری.....	۸۳
۱-۵ مراجع قانونی داخلی.....	۸۳
۱-۱-۵ سازمان حفاظت محیط‌زیست.....	۸۴
۲-۱-۵ وزارت نیرو.....	۸۵
۳-۱-۵ سازمان امور اراضی (جهاد کشاورزی).....	۸۶
۴-۱-۵ سازمان جنگل‌ها و مراتع و آبخیزداری کشور.....	۸۷
۵-۱-۵ اداره کل محیط‌زیست و توسعه پایدار شهرداری تهران.....	۸۸
۶-۱-۵ سازمان بنادر و دریانوردی.....	۹۱
۷-۱-۵ نمونه‌هایی از رویه قضایی محیط‌زیستی.....	۹۳
۲-۵ مراجع بین‌المللی.....	۹۷
۱-۲-۵ دیوان بین‌المللی دریاها.....	۹۸
۲-۲-۵ دیوان بین‌المللی دادگستری.....	۹۹
۳-۲-۵ قضیه داوری تریل اسملتز (آمریکا و کانادا) ۱۹۴۱.....	۱۰۵
خلاصه فصل پنجم.....	۱۰۸
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم.....	۱۰۸
سخن آخر.....	۱۱۱
پاسخ‌نامه خودآزمایی چهارگزینه‌ای.....	۱۱۳
منابع.....	۱۱۵

تقدیم به:

شهید مهندس هادی انصاریان

که جان خود را فدای دفاع از ایران عزیز در جنگ تحمیلی عراق نمود.

و همچنین به:

کلیه فعالان محیط زیست

پیشگفتار

«لیو اشتراوس»^۱: خواه این جهان را مخلوق بدانیم یا نامخلوق، باید قبول کنیم که خانه بشریت است، تنها خانه و جایگاه فکر و ذهن بشریت است.

انسان و محیط زیست از دیرباز با یکدیگر عجین شده و رابطه‌ای تنگاتنگ بین این دو به وجود آمده به نحوی که اقدامات بشر بر محیط زیست پیرامون او تأثیر گذاشته و در مقابل نیز تغییرات به وجود آمده در طبیعت که ناشی از فعالیت‌های انسانی بوده بر زندگی انسان اثر داشته و در نتیجه، مباحث جدیدی در دنیای حقوق ایجاد شده است.

در این کتاب سعی شده است ضمن بیان و تشریح کلیات مربوط به حقوق محیط زیست به توضیح کلیه اصطلاح‌ها و مفاهیم متن در پاورقی پرداخته شود.

از اساتید محترم حقوق و علاقه‌مندان به محیط زیست تقاضا دارم تا ضمن مطالعه کتاب، این جانب را از پیشنهادها و انتقادهای خود محروم نسازند. از جناب آقای دکتر سبحان طیبی، مؤلف ده‌ها کتاب و مقاله در زمینه حقوق محیط زیست که زمینه بهره‌مندی از نظرها و اندیشه‌های خود را فراهم آوردند و در زمان‌های مختلف پاسخگوی پرسش‌هایم بودند و جناب آقای دکتر محمدیار ارشدی، استاد اندیشمند و فرزانه که هدایت‌های ایشان، این جانب را در نگارش کتاب بسیار یاری کرد کمال تشکر و قدردانی به عمل می‌آورم.

۱. (Leo Strauss) لیو اشتراوس متولد آلمان (۱۸۹۹-۱۹۷۳) فیلسوف سیاسی که از نظرات مهم وی نقد لیبرالیسم جدید است.

مقدمه

براساس پژوهش‌های باستان‌شناسان روشن شد که بین‌النهرین، مصر، هند، ایران و چین از نخستین گاهواره‌های تمدن بشری بوده‌اند. در میان ساکنان این مناطق پرستش و نیایش عناصر طبیعی رواج داشته است. ایرانیان در آغاز، مهرپرست بوده و میترا یا خورشید را مظهر قدرت می‌دانسته‌اند، هندیان رودخانه گنگ و مصریان رودخانه نیل و بابلیان ستارگان را تقدیس می‌کردند. پس از پدیدار شدن آیین زرتشت، آلودن آب، خاک و هوا از گناهان شمرده شده و در *اوستا* قواعدی در این مورد بیان شد. ایرانیان از نخستین اقوامی هستند که در زمینه حفظ منابع طبیعی و محیط‌زیست مقرراتی روشن پدید آورده‌اند. در سایر نوشته‌ها و کتاب‌های باقیمانده از دوران کهن، مثل «ریگ ودا»^۱ *تورات* و *قانون حمورابی* نکاتی دربارهٔ حفظ منابع طبیعی و خودداری از آلوده کردن محیط وجود دارد (حسن‌نہا، صادق، ج ۲، ۱۳۷۷؛ ۲۱۱).

اگر بخواهیم رفتار بشر را در طول تاریخ نسبت به محیط‌زیست قضاوت کنیم، رفتار مذکور در طیف بدرفتاری قرار می‌گیرد؛ از این رو می‌توانیم بگوییم بشر در طول حیات خود با محیط‌زیست بدرفتاری کرده است؛ به عبارت دیگر، بدرفتاری انسان نه تنها نسبت به هم‌نوع خود باعث خسارت‌های بسیار شده است، بلکه با طبیعت نیز به بروز آسیب‌هایی منجر شده که خود او بیشترین آسیب را از این حیث متحمل شده است. بر این مبنا، می‌توان در صحنه جهانی از مباحث مربوط به حقوق بین‌الملل محیط‌زیست سخن گفت،

1. Rig-Veda: (کتاب مقدس هندوان)

اما نه به این معنا که دولت‌ها در چهارچوب نظم حقوقی بین‌المللی نسبت به کلیه بایدها و نبایدهای محیط‌زیستی^۱ تعهد دارند، بلکه در مقابل قواعد آمره^۲ و عرف بین‌المللی و آن معاهداتی که در آن عضو شده‌اند و تعهداتی را که قبول کرده‌اند، متعهد هستند.

امروزه جهان پس از تجربه رویکردها و رهیافت‌های مختلف برآمده از حوزه‌های فکری همچون اقتصاد و فلسفه سیاسی و شکست اندیشه‌های بزرگ با داعیه جهانی و نگرش‌های مابعدالطبیعه یا کاملاً این جهانی همچون مارکسیسم به گفتمان حقوق بشر رسیده که در حال حاضر به گفتمان حاکم بر این گیتی تبدیل شده است.

از مؤلفه‌های مهم حقوق بشر توجه به محیط‌زیست سالم است؛ به همین دلیل، در سطح جهانی به آن توجه می‌شود. حضور دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی و افراد در کنفرانس‌ها و نشست‌های علمی و تصمیم‌گیری در این باره در این راستا ارزیابی می‌شود. بیست و چهارمین گردهمایی (کنفرانس) جهانی تغییرات اقلیمی^۳ که از روز ۲ دسامبر تا ۱۴ دسامبر ۲۰۱۸ (۱۲ تا ۲۵ آذر ۱۳۹۷) در شهر کاتوویس لهستان^۴ برگزار شد از نمونه‌های آن است. این گردهمایی سالانه است.^۵

نشر آمار تخریب محیط‌زیست در گوشه و کنار جهان و اعلام ارزیابی‌های علمی از روند نابودی آن موجب جلب توجه همه به محیط‌زیست شده است. به همین دلیل، مسائل مربوط به محیط‌زیست علاوه بر دواستداران محیط‌زیست مورد نظر عملگراها (تکنوکرات‌ها) قرار گرفته است. چنانچه امروزه محیط‌زیست، نقش، چهره و نماد پررنگی در سیاست دارد، علاوه بر آنکه تحقق محیط‌زیست سالم جهانی دغدغه و دلمشغولی عده زیادی است. عده دیگری نیز یا از سر دلسوزی یا آنکه تنها خود را علاقه‌مند به حفاظت از محیط‌زیست، نشان می‌دهند و به مراتب سیاسی دست پیدا می‌کنند.^۶

۱. در کتاب‌ها و مقاله‌های مربوط به محیط‌زیست، به جای کلمه محیط‌زیست از واژه زیست‌محیطی به دلیل شیوایی بیشتر در جمله نیز استفاده می‌شود که منظور همان کلمه محیط‌زیست است.

۲. (peremptory norm-Jus Cogens) قواعدی همیشه الزام‌آور که تحت هیچ شرایطی نباید مورد تخلف قرار گیرند؛ مانند منع تخریب محیط‌زیست و منع شکنجه.

3. (COP24) COP24 refers to the 24rd annual Conference of the Parties to the 1992 United Nations Framework Convention on Climate Change. COP23 refers to the 23rd annual

4. United Nations Climate Change Conference (Katowice Poland – December 2018).

۵. بیست و سومین گردهمایی جهانی تغییرات اقلیمی از روز ۶ نوامبر تا ۱۷ نوامبر ۲۰۱۷ (۱۵ تا ۲۶ آبان ۱۳۹۶) در شهر بن آلمان برگزار شد.

۶. در این زمینه باید اشاره کرد که خانم مرکل با حمایت حزب سبز به صدراعظمی آلمان رسید.

با توجه به اهمیت محیط‌زیست که بی‌شک برای همه انسان‌ها جدای از هر نژاد، مذهب، رنگ، قومیت و ملیتی نقش حیاتی دارد، پرداختن بیش‌ازپیش به این حوزه و غنی‌کردن ادبیات موجود موجب جلب‌توجه افراد با توجه به این اندیشه مهم که همگان در حفاظت از محیط‌زیست سالم نقش دارند، خواهد شد؛ بدین ترتیب، هدف حقوق محیط‌زیست که تدوین قوانین و مقرراتی به‌منظور حفاظت از محیط‌زیست برای تحقق حق بر محیط‌زیست سالم نسل حاضر و آینده است، عملی می‌شود.

فصل اول

مبانی، تاریخچه، تعاریف و منابع حقوق محیط زیست

هدف کلی

هدف این فصل، آشنایی دانشجویان محترم با تعاریف، تاریخچه و مبانی نظری و فکری حقوق محیط زیست است. از آنجایی که پایه شناخت و یادگیری حقوق محیط زیست، آشنایی با چهارچوب نظری آن است، در این فصل، ابتدا مبانی تبیین، تعاریف بیان و سپس منابع حقوق محیط زیست بررسی خواهد شد.

هدف های یادگیری

از دانشجویان گرامی انتظار می رود پس از مطالعه این فصل:

۱. بر مبانی حقوق محیط زیست که حقوق بشر و ارزش ذاتی خود محیط زیست که در محیط گرایی و نظریه گایا و اکوفمینیسم متجلی شده است، تسلط پیدا کنند.
۲. با تاریخچه حقوق محیط زیست در ایران و جهان آشنا شوند.
۳. با تعاریف اصلی حقوق محیط زیست و منابع داخلی و بین المللی محیط زیست آشنا شوند.

۱-۱ مبانی نظری حقوق محیط زیست

برای درک بهتر و ریشه ای هر بحثی باید به مبانی نظری، فکری و فلسفی آن رجوع کرد. مبنای حقوق محیط زیست، حقوق بشر، ارزش ذاتی خود محیط زیست است که در

محیط‌گرایی و نظریه گایا^۱ و اکوفمینیسم^۲ متجلی شده است. ارزش ذاتی محیط‌زیست بدین معنی است که محیط‌زیست یک موجود زنده و پویا و فقط بستری برای بهره‌برداری انسان‌ها نیست؛ بنابراین همه جانداران در آن اعم از حیوانات^۳ و زیست‌بوم‌ها^۴ از ارزش برخوردار هستند؛ البته نه مانند کرامت انسانی نوع بشر.

نظریه گایا «کل زیست‌کره را به عنوان نظامی (سیستمی) شبه‌زنده و ابرسازواره‌ای به نام اقلیم در نظر می‌گیرد که نسل بشر تنها جزئی از آن را تشکیل می‌دهد» (قویدل رحیمی، ۱۳۸۶؛ ۵۹). اکوفمینیسم‌ها که معتقدند بشر در طول حیات خود با زن و طبیعت رفتار ظالمانه داشته است، بیان می‌دارند بشر هرگز نباید نظم طبیعی زمین را دستکاری کرده یا جزئی از آن را تغییر دهد.

حقوق بشر، انسان را جدای از نژاد، رنگ، مذهب و جنسیت می‌بیند و در پرتو برخورداری انسان از حقوق و آزادی‌ها خواستار توسعه پایدار و حفاظت از محیط‌زیست سالم نه فقط در بعدی ملی بلکه در گستره جهانی است؛ در حقیقت، از این جهت حقوق بشر به عنوان مبانی نظری حقوق محیط‌زیست مطرح می‌شود که حیات شرافتمندانه انسان‌ها در گروی برخورداری از محیط‌زیستی سالم است. در صورت تخریب محیط‌زیست، امکان تحقق آزادی‌ها و حقوق اقتصادی انسان‌ها همچون حق بر کار وجود ندارد. تأکید بر حقوق بشر به منزله عدم ارزش ذاتی محیط‌زیست نیست و نباید تصور کرد که وجود محیط‌زیست تنها برای برخورداری انسان با هر وضعیت و حالتی است. به همین علت به صورت مختصر با حقوق بشر آشنایی پیدا خواهیم کرد.

۱-۱-۱ حقوق بشر

حقوق بشر تضمینات بنیادین اخلاقی است که انسان‌ها در هر مکانی و با هر فرهنگی جدای از مذهب، نژاد، رنگ، جنسیت، عقاید، افکار سیاسی و پایگاه اجتماعی به این دلیل که انسان هستند، از آن برخوردارند. با توجه به این تعریف، حقوق بشر دارای

۱. (Gaia) گایا به معنی روح مشترک است.

2. Ecofeminism

۳. حقوق حیوانات از این جهت که در طبیعت زندگی می‌کنند و از حقوقی برخوردار هستند باید مدنظر قرار گیرد که در این راستا، انسان‌ها را تشویق می‌کند تا آن‌ها را مورد اذیت و آزار قرار ندهند.

4. Ecosystem

جامعیت (جهان شمول) است، به گونه ای که همه انسان ها باید - به این دلیل که انسان هستند - از آن بهره مند شوند.

«حقوق بشر را به طور کلی می توان آن دسته از حقوق تعریف کرد که ذاتی طبیعت ماست و بدون آن نمی توانیم به عنوان انسان زندگی کنیم» (شایگان و همکاران، ۱۳۸۲؛ ۱). اهمیت حقوق بشر در جهان معاصر تا جایی است که سده «بیست و یکم را سده حقوق بشر و اطلاعات نامیده اند و یکی از مهم ترین هنجارهای امروز جامعه جهانی رعایت و احترام به حقوق بشر است» (راسخ، ۱۳۸۱؛ ۷).

«انسان ها فارغ از اینکه در کجا زیست می کنند، به چه زبانی سخن می گویند، چه باورها و اعتقادهایی دارند و جدا از تفاوت هایی که به لحاظ عوامل زیستی و اجتماعی بر آن ها عارض شده است، از حیث انسان بودن هیچ تفاوتی با هم ندارند. همین وجه مشترک تمام آحاد جامعه بشری مبنای برخورداری آن ها از حقوق و آزادی هایی شده (است) که مقید به زمان و مکان نیست» (لویس، ۱۳۷۷؛ ۲۹).

در مجموع، می توان گفت که حقوق بشر به دنبال حفظ «کرامت انسانی»^۱ و احترام به آن هاست. «هر یک از اشخاص انسانی به تنهایی دارای احترام هستند» (نجفی اسفاد و دیگران، ۱۳۸۴؛ ۴۴۹).

۱-۱-۱-۱ نسل اول حقوق بشر^۲

تمام حقوق در نسل اول حقوق بشر را می توان ناشی از تفکر دانست. لازمه آن نیز فراهم کردن شرایط تفکر، اجازه و ایجاد فرصت برای پرورش تفکر است. «حقوق بشر از عناصر اصلی وجود انسان، یعنی جسم و تفکر او حکایت دارد» (سیدفاطمی، ۱۳۸۸؛ ۱۹). حق حیات، حق بر آزادی (آزادی از و آزادی در)، حقوق مذهبی، حقوق قضایی از جمله حق آزادی هایی هستند که در نسل اول قرار می گیرند که تنها مداخله دولت را در راه برداشتن موانع اجرای آن ها می طلبد. این حقوق باعث نفی اقداماتی چون شکنجه، تفتیش عقاید، مداخله در حریم خصوصی انسان ها، خودداری از آزادی رفت و آمد می شود. «بدون برخورداری از حقوق نسل اول، فرد انسانی در معرض

1. Human Dignity

۲. (First-Generation Human Rights) تجلی یافته در بیانیه (اعلامیه) جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ میلادی و میثاق حقوق مدنی و سیاسی ۱۹۶۶ م.

تخیلات، پندارها و هوس‌های حکامی قرار می‌گیرد که در مقام رویارویی با آنهاست» (تاموشات، ۱۳۸۶؛ ۱۰۴).

۱-۱-۲ نسل دوم حقوق بشر^۱

زمانی که به حقوق بشر نسل دوم یا حقوق مثبت اشاره می‌شود، حقوق اقتصادی یا اجتماعی مانند حق کار، حق آموزش^۲ به ذهن متبادر می‌شود که افراد یا گروه‌ها را در برخورداری از برخی کالاها یا خدمات اجتماعی سزاوار تلقی می‌کند.

برخلاف حق‌های نسل اول که به‌طور عموم بر عدم مداخله دولت و نبود مانع تأکید دارند، حق‌های نسل دوم علاوه بر نبود مانع، ایجاد امکانات و لوازم را از دولت انتظار دارد. ایده مبنایی چنین تفکیکی این است که در بیشتر موارد حق‌های (دسته) نسل اول با خودداری از انجام عملی و حق‌های دسته دوم با انجام عملی محقق می‌شوند، اما مهم‌ترین وجه اشتراک این دو نسل، تأکید هردوی آنها بر فرد انسانی یا به عبارت دیگر، صاحب حق بودن فرد است.

۱-۱-۳ نسل سوم حقوق بشر^۳

در نسل اول به آزادی‌های فردی و در نسل دوم به حقوق جمعی درون یک ملت تأکید شده است؛ به همین دلیل، ضرورت توجه به نیازهایی که جنبه جهانی دارد و معطوف به همگان می‌شود، حس شد. در همین جهت با «روند روبه‌گسترش انسانی شدن،^۴ بین‌المللی شدن،^۵ اجتماعی شدن^۶ حقوق بین‌الملل، نسل سوم حقوق بشر مطرح شد» (همان).

بدین ترتیب، اموری مانند صلح‌خواهی در سطحی جهانی و برای همه، توسعه‌خواهی برای تمام انسان‌ها و جوامع و محیط‌زیستی سالم و پاک^۷ که از محورهای اصلی توسعه پایدار^۸ است، به مثابه حقوق مورد مطالبه انسان‌ها مدنظر قرار گرفت و تحت عنوان حقوق همبستگی^۹ شناخته شد.

۱. (Second-Generation Human rights) تجلی‌یافته در بیانیه جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ میلادی و میثاق

حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی ۱۹۶۶م.

2. The Right to Education

3. Third-Generation Human Rights

4. Humanization

5. Internationalization

6. Socialization

7. Clean Environment

8. Sustainable Development

9. Solidarity Rights

عمده مصادیق نسل سوم حقوق بشر (حقوق همبستگی) عبارت است از: حق توسعه، حق صلح، حق برخورداری از محیط‌زیست سالم، حق مردم در تعیین سرنوشت خویش، حق میراث مشترک بشریت، حق کمک‌های بشردوستانه و حق ارتباطات. حق برخورداری از محیط‌زیست سالم جهانی از حقوق همبستگی و نسل سوم است. حق بر محیط‌زیست در یک مقطع زمانی به‌هیچ‌وجه عینیت نداشته و برای تمام مردم و شهروندان از وضوح لازم برخوردار نبوده است، اما در هزاره جدید مباحث محیط‌زیست شتاب گرفته و بر سایر حوزه‌های حقوق بین‌الملل نیز تأثیر گذاشته است؛ به‌نحوی که در دهه‌های اخیر موجی را ایجاد کرده که در سایه آن حقوق بشر و حقوق داخلی نیز تحت تأثیر قرار گرفته است. «حقوق بشر که با انتشار اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ و میثاقین ۱۹۶۶ جایگاهی رفیع در نظام بین‌المللی به خود اختصاص داد، در سال ۱۹۷۲ در اعلامیه استکهلم با محیط‌زیست رابطه و پیوندی اساسی برقرار کرد» (فیروزی، ۱۳۸۴؛ ۹۷).

در انتهای قسمت مبانی نظری حقوق محیط‌زیست باید بیان داشت حق بر محیط‌زیست سالم، حقی است بین‌نسلی چنان‌که متعلق به هر سه نسل حقوق بشر است. از این جهت حقی است نسل اولی چراکه حق حیات به‌عنوان مهم‌ترین حق، وابسته به وجود محیط‌زیست سالم است. همچنین از این جنبه که هر شهروند حق بر تنفس و زندگی در یک هوای پاک، حق بر آب آشامیدنی سالم و برخورداری از تنوع زیستی درون سرزمین خود را دارد این حق متعلق به نسل دوم است که دولت تعهد به وسیله دارد.^۱ در این صورت، حق شهروندان بر برخورداری از محیط‌زیستی سالم محقق می‌شود و همچنین حق بر حیات آنان که مهم‌ترین حق در اصول و ارزش‌های حقوق بشری است تحقق خواهد یافت. حق بر محیط‌زیست سالم یک حق جهانی و متعلق به نسل سوم نیز است، چراکه در صورت تخریب محیط‌زیست یک کشور یا ایجاد آلودگی، تنها اثر زیانبار خسارت به‌وقوع پیوسته بر آن کشور محدود نمی‌ماند بلکه کل جهان از آن متأثر خواهد شد.^۲

۱. منظور از «تعهد به وسیله»، عملی ساختن تعهدات با تمام امکانات در دسترس است؛ بنابراین اگر با وجود ابزار، تجهیزات و وسایل در اختیار، امکان ایفاء تعهدات وجود نداشته باشد، مسئولیتی جهت متعهد احرار نمی‌شود، برخلاف تعهد به نتیجه که متعهد در هر وضعیت با هر امکاناتی، به عملی ساختن تعهدات موظف است.

۲. از نسل چهارم حقوق بشر با محوریت حق انسان‌ها به ارتباطات و دسترسی به فناوری به‌ویژه فناوری اطلاعات یاد می‌شود. به نظر می‌رسد می‌توان این حقوق را از آن جایی که مربوط به فکر و اندیشه بشر است و از طرفی، دسترسی بیشتر و راحت‌تر به ابزارها و امکانات را فراهم می‌کند در حوزه نسل اول و دوم بشرداد کرد.

«درحالی که هدف نخست حقوق محیط‌زیست مقررات‌گذاری فعالیت‌های زیست‌محیطی است، نظام حقوق بشر به‌طور بالقوه می‌تواند آثار تخریب محیط‌زیست بر انسان را موردتوجه قرار دهد» (حجار لیب، ۱۳۹۶؛ ۸).

۱-۲-۲ تاریخچه حقوق محیط‌زیست

به‌منظور آشنایی با محیط‌زیست که خود علم مستقلی است و همچنین از منظر حقوقی نیز به آن نگرسته می‌شود به تاریخچه محیط‌زیست اشاره می‌شود. قسمت نخست به تاریخچه محیط‌زیست و به آغاز فعالیت‌های جهانی در قالب انعقاد معاهدات بین‌المللی و بیان تلاش‌های جهانی در راه شناخت مشکلات و خسارت‌های وارده به محیط‌زیست پرداخته است. در قسمت دوم به محیط‌زیست در ایران که از دوران باستان به‌دلیل سابقه تاریخی مدون، نمی‌توانست به آن بی‌توجه باشد پرداخته خواهد شد.

۱-۲-۱ تاریخچه حقوق محیط‌زیست در جهان

امروزه کره زمین با خطرهای برگشت‌ناپذیر و جبران‌ناپذیری مواجه است که حیات، رفاه و پیشرفت بشر ساکن در آن را در معرض تهدید جدی قرار داده است. اگرچه مباحث مربوط به حقوق محیط‌زیست با توجه به نقش تخریبی جنگ جهانی اول و دوم، پس از آن گسترش یافت، چنانچه «تولد آن (حقوق جدید محیط‌زیست) به اواخر دهه ۱۹۶۰ و ابتدای ۱۹۷۰ برمی‌گردد، ولی توجه به محیط‌زیست اگرچه نه در نگرش آگاهانه امروزی از عهد باستان وجود داشته است» (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۹۳؛ ۲۰).

بنابراین می‌توان گفت که توجه به محیط‌زیست از ابتدای توجه انسان به محیط زندگی شکل گرفت و حقوق محیط‌زیست از سال‌های قبل از میلاد^۱ وجود داشت، اما آنچه توجه به ابعاد مختلف آن را موجب شد مخاصمات مسلحانه بی‌شماری بود که در هر مخاصمه‌ای به همراه انسان‌ها، محیط‌زیست بزرگ‌ترین قربانی مخاصمات است. در یک بررسی دقیق از تاریخچه حقوق محیط‌زیست باید تمام متون گذشته حتی از زمان باستان تا به امروز مورد مطالعه قرار گیرد.

۱. ۳۰۰ قبل از میلاد در رابطه با حیوانات وحشی در هند در دوران حکومت آسوکا (Asoka) قواعدی وضع شد (همان).

در مطالعه تاریخ معاهدات بین‌المللی محیط‌زیست باید به نیمه دوم قرن هجدهم اشاره کنیم که با تدوین قراردادهای عمدتاً دوجانبه در زمینه ماهیگیری و منابع جاندار دریایی آغاز شد و با گسترش آن به سایر زمینه‌ها از جمله حیات وحش، گونه‌های گیاهی و جانوری نادر و در حال انقراض، از اوایل قرن بیستم وارد مرحله جدیدی شد. از نیمه قرن بیستم، با هشدار متخصصان محیط‌زیست، وقوع حوادث محیط‌زیستی جدید و یافته‌های علمی دانشمندان، واکنش افکار عمومی از طریق ایجاد جنبش‌های محیط‌زیستی و فعال‌شدن برخی از سازمان‌های بین‌المللی، به‌ویژه سازمان ملل متحد، انعقاد معاهدات بین‌المللی به‌ویژه به‌صورت بخشی و منطقه‌ای^۱ در دستورکار تابعان حقوق بین‌الملل قرار گرفت.

در این دوره تاریخی مبارزه با آلودگی‌های نفتی، شیمیایی و هسته‌ای، حفاظت از محیط‌زیست دریاها و تالاب‌های مهم بین‌المللی و همچنین کنترل آلودگی هوا، فضای ماورای جو، حفاظت از محیط‌زیست قطب جنوب گسترش یافت و تلاش شد با پایان‌دادن به اقدامات غیرمؤثر و پراکنده جهانی، به روند ایجاد قواعد بین‌المللی در این زمینه انسجام بیشتری بخشیده و به آن جهت داده شود. مهم‌ترین ویژگی این دوره تاریخی، ایجاد تعهدات قراردادی میان دولت‌ها برای حفاظت از یک منطقه خاص به‌شمار می‌رود؛ به‌طوری‌که اولین معاهده بین‌المللی محیط‌زیستی، معاهده بین کانادا (در آن زمان مستعمره انگلیس بود) و ایالات متحده آمریکا در سال ۱۹۰۲ درباره دریاچه‌های بزرگ بود. به‌دنبال آن، عهدنامه^۲ حفاظت از پرندگان و حشرات قابل‌استفاده در کشاورزی معروف به عهدنامه پاریس در نهم مارس ۱۹۰۲ منعقد شد؛ سپس در یازدهم ژانویه ۱۹۰۹، معاهده‌ای درباره حفاظت از فوک (سگ دریایی) معروف به عهدنامه واشنگتن منعقد شد. همچنین در سال ۱۹۳۳، عهدنامه‌ای راجع به حفاظت از «فون» و «فلور وحشی»^۳ موسوم به عهدنامه لندن منعقد شد. (پورهاسمی و همکاران، ۱۳۹۲؛ ۲۴)

۱. منظور از منطقه‌ای بودن توجه به حفاظت از محیط‌زیست یک منطقه جغرافیایی و شکل‌گیری تعهدات در راستای آن منطقه خاص است.

۲. ترجمه «کنوانسیون» (Convention) در ادبیات حقوقی همان «عهدنامه» است؛ البته به نظر بعضی از استادان محترم نباید از کلمه عهدنامه به‌جای کنوانسیون استفاده کرد. به نظر می‌رسد می‌توان برای معاهده‌های قانون‌ساز و عام از کلمه فارسی عهدنامه به‌جای کنوانسیون بهره برد. «در زبان فارسی اصطلاح «Convention» به «عهدنامه» ترجمه شده و گاهی نیز عیناً کلمه «کنوانسیون» را به کار برده‌اند» (ضیایی بیگدلی، ۱۳۹۲؛ ۱۷)